

Meaning differences in the absolute pun

Mohammad Ojaqi*
Mohammad Khaqani Isfahani**
Mohammad Rahimi Khoigani***

Abstract

The pun is one of the most important types of rhetorical figures. Two pillars or two conditions for the realization of an absolute pun include both the same spelling and sound and different meanings. Although the verbal similarity of two homonymic words has been discussed so far, the semantic dissonance of the two words has not yet been taken into account for various reasons. Therefore, it is not yet lucid which of the different meanings of a word is of interest and what the meaning difference is. In the current study, the descriptive-analytical method was used to both investigate the origin of absolute pun according to the views of past linguists and lecturers and contemporary scholars and determine what kind of meaning is intended in this type of pun in line with the rhetorical heritage of Persian and Arabic.

An absolute pun is made by two words which are the same in type, grammatical number, ordering, and morphology of phonemes and includes several modes: both words are simple and morphologically similar (Momathel i.e., similar) or not similar (Mostawfi i.e., absolute), one or both words are compound words (Marfovy: darned by, Molaffaq: combined). The meaning difference is controversial only in the first two types and is clear in two other types, which are not the subject of this study. The processes of homonym and polysemy lead to verbal similarities and semantic differences amongst words. Ancient and contemporary linguists believe there are a variety of causes for polysemy, but past linguists unlike nowadays' logicians, fundamentalists, and semanticists do not distinguish such causes and consider all polysemies as homonyms. The attitude of past linguists has been found in absolute puns, so the type of meaning difference has been remained ambiguous. The origin and scope of absolute puns can be revealed through investigating the ideas of rhetoric scholars, evidence in oratory books, and aesthetic evaluation of types of meaning. Rhetoric scholars' ideas and evidence in oratory books demonstrate there are two ideas on the origin and scope of absolute puns: polysemies and homonyms, regardless of the effect of types of meaning on the exquisiteness of absolute puns. The assessment of the effect of types of meaning on the exquisiteness of absolute pun according to the intensity of meaning differences introduce the following ordering: verbal transformation, reinstating, deletion, forwarding meaning, metaphor, changing usage, primary and secondary meaning, and sub-layers of meaning. The results of the present study depicted that the absolute pun in the past was influenced by the perspective of linguists, so nowadays it can be influenced too. In other words, its origin and scope can comprise polysemies and homonyms. Considering this issue, the assessment of absolute pun examples is necessary. Therefore, the intensity of

* Ph.D. Student of Arabic Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran

** Professor of Arabic Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran

*** Assistant Professor of Arabic Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
rahimim65@gmail.com

Received: 15/12/2015

Accepted: 14/06/2016

meaning differences can be chosen as a good standard for categorizations. Eventually, the pun can be a two-dimensional (i.e. literal- semantic) figure of speech.

Keywords: Science of rhetoric, Absolute Pun, Semantics, Homonym, Polysemy

References

- Holly Quran.
- Atiq, Abd al-Aziz. (n.d.). *Elm al-Badi`*. Bairut: Dar al-Nehdat al-Arabiiat.
- Awni, Hamed. (n.d.). *Al-Menhaj el-Wadeh fi Elm el-Belaghat*. Cairo: Al-Maktabat Al-Azhariiat let-torath.
- Aboo-Tammam, Habib ibn Aos (1994). *Divan of Aboo-tammam*. Al-Khatib Al-Qazvini (expl.), Beiroot: Dar Al-Ketab Al-Arabi.
- Al-Ghamrawi, Mohammad Ahmad. (1372q). *Al-Jenas at-Tamm fi el-Quran*. Ar-Resalat: N 1022.
- Al-Hashemi, Ahmad ben Ebrahim. (1425q). *Jawaher ol-Belaghat fi el-MaAni va al-Baian ve al-Badi`*. Qom: Navid Eslam.
- Al-Jondi, Ali (1954). *Fann ol-Jenas*. Mesr: Dar ol-Fekr el-Arabi.
- Al-Maraghi, Ahmad ben Mostafa. (n.d.). *`olum al-Belaghat (al-Ma`hni, al-Baian, al-badi`)*. ??
- Anis, Ebrahim. (1984). *Dalalat ol-Alfaz*. Cairo: Maktabat al-Anjeloo al-mesriiat.
- As-Safdi, Salah ad-Din. (1987). *Janan al-Jenas fi Elm al-Badi`*. Samir Hosain Halabi (Emend.). Bairut: Dar al-kotob al-Elmiiat.
- Fadilat, Mahmud. (1385). *A Review of Methods in pun Classification*. *Majalle Adabiiat va `olum Ensani*: N 57, pp 57-76.
- Fesharaki, Mohammad. (1389). *Summing- up Rhetoric`*. Tehran: Samt.
- Hafez-e shirazi. (1381). *Divan-e Hafez*. Tehran: Paiam-e Edalat
- Homaii, Jalal ad-Din. (1389). *The techniques of rhetoric and literary arts*. Tehran: Moaassese-ie Nashr-e Homa.
- Ibn Abi el-Hadid (n.d.). *Al-falak ad-Daer ala al-Mathal aththaer. ?*
- Ibn-Ma`soom al-Madni (n.d.). *Anvar ar-Rabi` fi Anva` el-Badi`*. an-Najaf al-Ashraf: Matfaat al-no`man.
- Ibnol-ather, Deiaed-den (n.d.). *Al-Mathal ath-Thaer fi adab al-Kateb va ash-Shaer*. Ahmad al-Hooni (emend.), Cairo: Dar an-Nehdat let-Tebaeat van-Nashr.
- Iunos Ali, Mohammad (2007). *Al-Ma`na va Zelal al-Ma`na (Anzemat ad-Delalat fel-Arafiiat)*. Bengehzi: Dar al-Madar al-Eslami.
- Mokhtar Omar, Ahmad (1998). *Elm ad-Delalat*. Cairo: Alam al-Kotob.
- Mostafavi-niia, Saiied Mhammad-Reza & Shahidi, Mahdi (1385). *Al-Jenas al-Morakkab bain at-Ta`rif al-Farsi ve al-Manzur al-Arabi*. *Majallat al-Loghat al-Arabiyat va Adafoha*: No 4, pp 93-114.
- Qasem, Mohammad Ahmad & Dib, Mohii ad-Din (2003). *Olum al-Balaghat*. Terablos: al-Moaassesat al-Hadithat lel-Ketab.
- Sa`di Shirazi. (1385). *Kolliiiat Sa`di*. Mohammad Ali Forughi (emend.), Tehran: Hermes.
- Soiuti, Jalal-o ad-Din. (1974). *Al-etqan fi Olum el-Qoran*. Mohammad Abol-Fadl Ebrahim (emend). Cairo: Al-Haiat ol-Mesriiat ol-Ammat le el-Ketab.
- Tabibiian, Saiied Hamid (1388). *Equations of rhetoric science in Lersian & Arabic*. Tehran: AmirKabir.
- Taqva, Nasr Allah (1317). *The Norm of Speech*. Tehran: Publication Office of Majles.
- Tehrani Moqaddam, Nahid & Pur Namdariian, Taqi (1390). *Another Glance to the Pun*. *Literary Arts Journal*: N 1, pp 21-28.

اختلاف معنا در جناس تام

محمد اجاقی*، محمد خاقانی اصفهانی** و محمد رحیمی خویگانی***

چکیده

جناس یکی از مهم‌ترین انواع بدیع لفظی است که اختلاف معنا و اشتراک لفظ، دو رکن یا دو شرط تحقق نوع تام آن است. ولی تا کنون بنا به دلایل مختلفی به آن اندازه که درباره همسانی لفظی دو واژه متجانس بحث شده، به ناهمسانی‌شان در معنا وقعی نهاده نشده است تا همچنان مشخص نباشد در میان انواع معنا (حقیقی، مجازی، منقول و ...) کدام معنا مراد است و مقصود از اختلاف معنا چیست و به چه میزان باید باشد. در این پژوهش، که با روشی توصیفی - تحلیلی نگاشته شده است، تلاش می‌شود تا با کمک از میراث بلاغی فارسی و عربی، هم خاستگاه جناس تام با توجه به دیدگاه زبان‌شناسان و لغویان گذشته و پژوهشگران معاصر بررسی و هم مشخص شود که در این گونه از جناس چه نوع معنایی مقصود است. مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که می‌توان اختلاف و تفاوت در همه انواع معنا را برای شکل‌گیری جناس تام در نظر داشت، البته با ذکر این شرط که ارزش زیباشناختی و ادبی هر یک با معیاری دقیق روشن شده باشد.

کلیدواژه‌ها: علم بدیع، جناس تام، معناشناسی، مشترک لفظی، اختلاف معنا

مقدمه

در تعریف جناس - چه در بلاغت فارسی چه در بلاغت عربی - دو حد و معیار اساسی وجود دارد؛ یکی تشابه لفظی و دیگری اختلاف معنایی بین دو واژه متجانس. از آنجا که گستره معانی یک واژه از معنای اولیه حقیقی گرفته تا معنایی ثانویه مجازی در به وجود آمدن جناس دخالت دارند، همیشه در جناس این سؤال مطرح بوده است که ما با چند معنا سر و کار داریم (فضیلت، ۱۳۸۵: ۵۹). درباره تشابه لفظی بدیعان عربی و فارسی به تفصیل سخن گفته‌اند و برای آن قاعده و معیار وضع کرده‌اند، ولی به اختلاف معنایی چنان‌که باید توجه نشده است. البته بحث‌های کوتاه و گذرایی در حاشیه جناس تام آمده است که در ادامه بررسی می‌شود. به نظر می‌رسد این کم‌توجهی به دو دلیل باشد؛ یکی اینکه بیشترین نوع جناس در آثار ادبی جناس ناقص است؛ یعنی جناسی که در آن اختلاف معنایی کاملاً روشن است. دیگر اینکه جناس تام که اختلاف معنا در آن مؤثر است، بسیار کم‌کاربرد

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

mohammadkhaqani@yahoo.com

** استاد گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

rahimim65@gmail.com

*** استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (مسئول مکاتبات)

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۳/۲۵

تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۹/۲۴

است، تا جایی که صاحب‌الاعتقاد تنها دو نمونه برای آن در قرآن کریم ذکر کرده و مورد سوم را دست‌نیافتنی دانسته است (السیوطی، ۱۹۷۴: ۳/۳۱۰). از این روی، در این پژوهش، اختلاف معنا در کلمات متجانس ژرف‌کاوی می‌شود تا از طرفی مراد از نوع اختلاف در معنا مشخص شود و از طرف دیگر، میزان تأثیر اختلاف معنایی و جایگاه آن بی یا با توجه به نوع معنا در ارزش زیباشناختی آرایه جناس ارزیابی و سنجیده شود؛ بنابراین سؤالات زیر مطرح است:

۱. یک واژه چند نوع معنا می‌تواند داشته باشد و دو واژه‌ای که تشابه لفظی دارند باید در کدام نوع از معانی خود با هم اختلاف داشته باشند تا متجانس به شمار آیند؟

۲. اختلاف معنا چه ارزش زیباشناختی به آرایه جناس می‌بخشد و اگر تنها اختلاف معنا در جناس شرط باشد و نه نوع خاصی از معنا، رده‌بندی زیباشناختی جناس بر اساس نوع اختلاف در معنا چگونه خواهد بود؟
شایسته یادآوری است که پیرامون این موضوع، پژوهش‌های کمی صورت گرفته است، که بنا بر یافته‌های نگارندگان به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

۱. جنان‌الجناس، تألیف صلاح‌الدین الصفدی (۷۶۴ق). این مؤلف در مقدمه اول کتاب، فصل چهارم به اختلاف نظر محققان پیشین در مورد نوع اختلاف معنا در واژه‌های متجانس می‌پردازد و نظر خود را بیان می‌کند. او معتقد است که تنها اختلاف دو واژه متجانس در معنای حقیقی ملاک نیست، بلکه برای متجانس خواندن دو واژه می‌توان معانی دیگر را نیز لحاظ کرد (۱۹۸۷: ۳۳-۴۳).

۲. فن‌الجناس، تألیف علی الجندی (۲۰۰۹): مؤلف در این کتاب که آن را به مبحث جناس اختصاص داده است، فصل هفدهم آن را به مباحث مورد اختلاف در رابطه با جناس اختصاص می‌دهد و در شماره‌های ۳ و ۴ و ۵ به اختلاف واژگان متجانس در معانی غیرحقیقی می‌پردازد و تنها نظرهای گذشتگان را بیان می‌کند (۱۹۵۴: ۱۶۵-۱۶۸).

۳. الجناس التام فی القرآن، محمد احمد الغمراوی: این محقق علت کم بودن جناس تام را در نظر بدیعیان، محدود کردن اختلاف معنای واژگان متجانس در معنای حقیقی می‌داند و معتقد است: اگر دایره اختلاف معنا را از معنای حقیقی واژه‌ها فراتر ببریم و معنای مجازی، بافتی و فرعی را هم در به وجود آمدن جناس تام دخیل بدانیم، به موارد بیشتری از این گونه از جناس در قرآن کریم دست خواهیم یافت (۱۳۷۲: ۱۷۲-۱۷۵).

۴. «نگاهی دیگر به جناس» (۱۳۹۰): ناهید طهرانی ثابت و تقی پورنامداریان در بخشی از این مقاله که بیشتر درباره جناس اشتقاق است، پس از بیان ضرورت توجه به اختلاف معنا در انواع جناس، از جناس قلمداد شدن بعضی واژه‌ها مثل «بستان و بوستان» انتقاد می‌کنند (۲۱-۲۸).

چنان‌که مشاهده می‌شود، محققان مذکور، متوجه موضوع و مسئله مذکور شده‌اند، ولی هیچ کدام در پی پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح در این عرصه بر نیامده‌اند. البته تحقیق دیگری هم در زمینه جناس تام انجام گرفته است که این نوع جناس را از جنبه‌های دیگری بررسی کرده است:

۱. «الجناس المركب بین التعریف الفارسی والمنظور العربی» (۱۳۸۵): سیدمحمدرضا مصطفوی‌نیا و مهدی شهیدی با مقایسه جناس مرکب در بدیع فارسی و عربی به این نتیجه دست‌یافته‌اند که جناس به طور کلی و جناس مرکب به طور خاص در بدیع عربی به‌سامان‌تر و گسترده‌تر است.

اهمیت و ضرورت این تحقیق در این است که جناس تام را که از نظر بدیعیان عالی‌ترین نوع جناس و تنها جناسی است که اختلاف معنا در آن شرط است بررسی و سعی می‌کند جایگاه و نوع اختلاف معنا را از منظر زیباشناختی ارزیابی کند و سطح و گستره جناس تام را با پژوهش مجدد ارتقا و گسترش دهد.

جناس تام و انواع آن

برای ورود به بحث اصلی، شایسته است که به اختصار درباره گونه‌های جناس بحث شود. در میان گونه‌های جناس، تنها جناس تام است که تبیین اختلاف معنایی واژگان در متجانس بودن آن‌ها مؤثر و تعیین‌کننده است. در گونه‌های دیگر جناس، غالباً اختلاف معنایی به اندازه‌ای روشن است که نیازی به تبیین آن نیست. ولی خود همین جناس تام نیز گونه‌هایی دارد و در تمام آنها اختلاف معنایی شرط متجانس شمردن دو واژه نیست. هرچند انواع و تقسیم‌بندی‌های متفاوتی از انواع جناس ارائه شده است، از آن جایی که این دسته‌بندی‌ها حق مطلب را ادا نکرده است در اینجا سعی شده جناس تام و گونه‌های آن تبیین شود، البته با نصرالله تقوی همراه می‌شویم که «اقسام آن [جناس] بسیار است و ذکر همه آنها موجب تطویل» (۱۳۱۷: ۳۱۴):

- گاه هر دو پایه جناس در سخن مذکور است و گاه یکی از دو پایه مذکور نیست؛ گونه اول را جناس لفظی و گونه دوم را جناس معنوی می‌نامند. جناس معنوی نیز خود دو نوع است: جناس إضمار و جناس إشاره.

شاید تنها مثال برای جناس إضمار همین بیت معروف ابن طباطبای اصفهانی باشد:

مُنْعَمٌ الْجِسْمِ تَحْكِي الْمَاءِ رَفْقَةً وَقَلْبُهُ قَسْوَةٌ يَحْكِي أبا أوس

واژه «أبا أوس» یادآور و تداعی‌کننده واژه «حجر» در ذهن است که نام شاعر مذکور بوده است (الهاشمی، ۱۴۲۵ق: ۳۳۶).

جناس اشاره:

يا حَمْرَةَ اسْمَحْ بَوْصَلِ وَاْمُنُّنُ عَلَيْنَا بِقُرْبِ
فِي تَغْرِكَ اسْمُكَ أَصْحَى مُصْحَفًا وَيَقْلِبُ سِي

تصحیف اسم به این معناست که با تغییر نقطه‌های اسم مورد نظر، کلمه «حمز» به کلمات «خمرة» و «جمرة» تبدیل می‌شود. شاعر با این کار، بدون ذکر کردن، به دو کلمه دیگر نیز اشاره کرده است (همان).

- جناس لفظی: گاه دو طرف جناس در نوع و شمار و چینش و ریخت واج‌ها با هم تطابق کامل دارند و گاه در یکی یا چندی از این موارد با هم تطابق کامل ندارند؛ گونه اول جناس لفظی تام و گونه دوم جناس لفظی ناقص نام دارد (المراغی، بی‌تا: ۳۵۴؛ همایی، ۱۳۸۹: ۵۱-۵۳).

- جناس لفظی ناقص: در این گونه از جناس بسته به مورد اختلاف دو واژه در واج‌ها، چند گونه جناس خواهیم داشت (عونى، ۱۸۰/۱): جناس لفظی ناقص نوعی (ینهون/ینئون، أمر/أمن) و (تیر، سیر)، جناس لفظی ناقص عددی یا زاید (حال/محال، هوی/هوان) و (تاب و عتاب)، جناس لفظی ناقص ترتیبی (حتف/فتح، حال/لاح)، جناس لفظی ناقص شکلی یا محرف - این جناس بین واژگان هم‌نویسه پدید می‌آید (جَبَّةٌ/جَبْنَةٌ، بُرد/بَرْدٌ، كَرْمٌ/كَرْمٌ)، جناس لفظی ناقص مشوش (براعه/بلاغه) که در آن بیش از یک مورد اختلاف وجود دارد. هرچند در اکثر کتاب‌های بلاغی اصطلاح «ناقص» را برای جناس عددی به کار می‌برند، ما در اینجا آن را برای جناس غیرتام به کار برده‌ایم. پس از برشمردن شاخه‌های اصلی جناس، اکنون یکی از شاخه‌های مهم آن، یعنی جناس لفظی تام، رده‌بندی می‌شود:

۱. جناس مماثل: دو واژه‌ای که بین آنها جناس تام بر قرار است و هر دو از نظر صرفی (فعل، اسم و حرف) همسانند (عتیق، بی‌تا: ۱۹۷)، مانند: «وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ» (روم: ۵۵). یا در زبان فارسی «برادر که در بند خویش است نه برادر، نه خویش است» (همایی، ۱۳۸۹: ۴۹).

۲. جناس مستوفی: دو واژه‌ای که بین آنها جناس تام بر قرار است، از نظر صرفی (فعل، اسم و حرف) با هم همسان نیستند (قاسم ودیب، ۲۰۰۳، ۱۱۵؛ رجائی، ۱۳۴۰: ۳۹۷)؛ مانند «ارِعَ الْجَارَ وَلَوْ جَارًا». خلیل رجائی این شعر کمال اسماعیل را برای این نوع جناس مثال زده است:

امید لذت و عیش از مدارِ چرخ، مدار که در دیار کرم نیست ز آدمی دِیَار

(۱۳۴۰: ۳۹۷)

نکته آنکه خاستگاه این دو گونه از جناس مشترک‌های لفظی هر زبان است و فصل ممیزه آنها ریشه در علم صرف دارد. البته واژه‌های چندمعنا که یا خود دارای معانی متعدّدند یا به دلیل تحول معنایی یا تغییرات کاربردی دچار چندمعنایی شده‌اند هم می‌توانند موضوع این دو گونه از جناس باشند. این همان مسئله‌ای است که نیاز به تحقیق دارد تا روشن شود ملاک در اختلاف معنای واژگان متجانس چیست و کدام نوع اختلاف معنایی منظور است.

۳. جناس مرکب یا ترکیب: از دو واژه متجانس یکی مرکب و دیگری مفرد باشد (طیبیان، ۱۳۸۸: ۴۵۸؛ همایی، ۱۳۸۹: ۵۳). این نوع خود به چند نوع تقسیم می‌شود.

أ) جناس مرفوع: آن است که یکی از ارکان جناس مفرد و دیگری مرکب از دو کلمه باشد (عتیق، بی تا: ۲۰۴) مانند:

قِفْ طَالِباً فَضْلَ الْإِلَهِ وَسَائِلاً
وَاجْعَلْ فَوَاضِلَهُ إِلَيْهِ وَسَائِلاً

(ابن معصوم مدنی، بی تا: ۱۶)

دور است سر آب از این بادیه هَش دَر
تا غول بیابان نَفْرید به سَرابَت و اجْعَلْ

(حافظ، ۱۳۸۱: ۱۵)

ب) جناس مَلْفُوق: که هر دو طرف جناس واژه مرکب هستند (همان)، این جناس بسیار نادر است؛ مانند شعر اسدی طوسی:

کِه تا زنده‌ام هیچ نازارمَت
بِرم رنج و همواره نازارمَت

(همایی، ۱۳۸۹: ۵۴)

بَأْتُوا فَهَانَ دَمِي عِنْدِي فَهَانَ نَدَمِي
عَلَى مُلْفَقِ صَبْرِي بَعْدَ بَعْدِهِم

(ابن معصوم مدنی، بی تا: ۲۱)

نکته ۱. اگر دو کلمه ترکیب‌شده در نوشتار یکی پنداشته شوند، جناس مَلْفُوقِ موافق، و اگر دو کلمه پنداشته شوند، جناس مَلْفُوقِ مفارق نام دارد. معیار این تفاوت روی هم نوشتن دو واژه ترکیب‌شده است.

بنا بر تقسیم‌بندی فوق تنها در دو گونه از جناس تام مورد اختلاف معنا مؤثر است؛ چون اختلاف معنا در دیگر گونه‌ها کاملاً مشهود است و بحث برانگیز نیست. همان گونه که در ذیل جناس تام مماثل و مستوفی بیان شد، واژگانی بحث می‌شوند که از نظر لفظی و آوایی کاملاً یا تقریباً با هم همسان باشند، ولی از نظر معنایی با هم اختلاف داشته باشند. در واقع، می‌توان این واژگان را مشترک‌های لفظی یا چندمعنایی به شمار آورد. چون هم مشترک لفظی به چندمعنایی منجر می‌شود و هم یکی از ریشه‌های چندمعنایی اشتراک لفظی است. دیگر ریشه‌های چندمعنایی تغییر در کاربرد، تحول معنایی و وجود معانی فرعی در یک واژه است، که در ادامه بحث می‌شود.

شایان ذکر آنکه باید در نظر داشت مبحث جناس و رده‌بندی گونه‌های آن بی‌تردید خاستگاه زبان‌شناختی دارد و برگرفته از مباحث زبان‌شناختی گذشته است؛ یعنی بدیعیان خواسته یا ناخواسته، آگاهانه یا ناآگاهانه تحت تأثیر دیدگاه‌های زبان‌شناسان گذشته بوده‌اند، بلکه شماری از بدیعیان علاوه بر آگاهی و آشنایی از مباحث زبان‌شناسی، خود نیز زبان‌شناس به شمار می‌آمده‌اند. به همین رو، بایسته است مشترک لفظی و تعدد معنایی را از منظر زبان‌شناسان گذشته و معاصر مرور کرد، تا تعریف و انواع آن به طور دقیق و علمی تبیین و احصا شود. این مسئله بی‌گمان به نوبه خود به روشن شدن چالش اختلاف معنا در جناس تام می‌انجامد. با روشن شدن این مسئله، این پرسش را می‌توان مطرح کرد که جناس تام از واژه‌های هم‌نام^۱ (مشترک لفظی) ساخته می‌شود یا از واژه‌های چندمعنا^۲ (تعدد معنایی)؟

1. Homonymy

2. Polysemy

هم‌نامی و چندمعنایی از دیدگاه گذشتگان

واقعیت آن است که جناس تام همان بحث واژگان مشترک در علم اصول و دلالات در منطق و معنی‌شناسی است که به گفته شمیسا «از آنجا که محل التقای مباحث معانی و و مباحث لفظی است، اهمیت بسیار دارد» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۳۹).

از همان آغاز در جهان اسلام نوشته‌هایی پدید آمد که به پدیده مشترک لفظی و تعدد معنایی می‌پرداخت. این آثار دارای رویه‌های قرآنی، حدیثی و زبان‌شناختی بود. نویسندگان این آثار کتاب‌های خود را با این عناوین نام‌گذاری می‌کرده‌اند: «الوجوه والنظائر»، «الأشبه والنظائر»، «ما اتفق فی لفظه و اختلف معناه»، «ما اشته فی اللفظ و اختلف فی المعنی» و... آنچه از این عناوین فهمیده می‌شود این است که مراد از «وجوه» و «اشبه» معانی متعدد، و مراد از «نظائر» مشترک‌های لفظ‌اند.

شاید بتوان گفت تقریباً هیچ نوع اختلافی میان زبان‌شناسان گذشته درباره وجود مشترک لفظی و تعدد معنایی در زبان عربی نبوده است، بلکه تنها در گستره و مصداق میان آنها اختلاف نظر وجود داشته است؛ برخی مانند ابن‌درستویه دایره آن را بسیار محدود کرده‌اند و برخی دیگر هم مانند مبرد دایره آن را بسیار گسترانیده‌اند. ابراهیم انیس در این باره می‌گوید: «حق با ابن‌درستویه بود وقتی بیشتر الفاظی را که مشترک لفظی شمرده می‌شد، منکر شد و آنها را مجاز به شمار آورد. کلمه «هلال» که به معنای هلال آسمان، کمند شکار، تراشه ناخن و نعل اسب که همگی شکل هلال دارند، به کار می‌رود، درست نیست آن را مشترک لفظی به شمار آورد؛ چون معنا در همه اینها یکی است و نقش مجاز در همه این کاربردها روشن است» (انیس، ۱۹۸۴: ۲۱۴).

همان‌گونه که از سخن ابراهیم انیس پیداست، ریشه اختلاف در جواب به این پرسش است که آیا هر واژه‌ای که معانی و کاربردهای متعدد داشته باشد، مشترک لفظی است؟ گویا کسانی که دایره مشترک لفظی را فراخ می‌انگاشتند، پاسخ مثبتی به این پرسش داده بودند و، برعکس، کسانی که گستره آن را محدود می‌دانستند، به این پرسش، پاسخی منفی داده‌اند و هر نوع تعدد معنایی را مشترک لفظی نمی‌انگاشتند.

بر خلاف زبان‌شناسان، منطق‌یون و اصولیون نگاه دقیق‌تری نسبت به مشترک لفظی داشته‌اند. آنها میان مستعار و منقول و مشترک تمایز قایل بوده‌اند. مستعار واژه‌ای است که ابتدا برای مفهوم یا شیء خاصی وضع شده است، سپس با توجه به تناسبی که وجود داشته یا به وجود آمده، برای دلالت بر مفهوم یا شیء دیگر به کار می‌رود، بدون اینکه دائم یا منقول باشد؛ مانند استعاره واژه چشمه برای خورشید؛ چشمه خورشید. منقول واژه‌ای است که از وضع اولیه به معنای دیگر منتقل و برای آن ماندگار می‌شود؛ مانند واژه کافر که از دلالت بر ناسپاسی به دلالت بر بی‌ایمانی به خدا منتقل شد. مشترک واژه‌ای است که از آغاز برای دو یا چند معنا وضع شده است، بدون اینکه در دلالت بر یکی از این معانی مقدم باشد یا از یکی به دیگری عاریه گرفته یا منتقل شده باشد؛ مانند واژه «عین» که هم برای چشم وضع شده هم برای دینار. پس بر خلاف مستعار و منقول، که حاصل تغییر کاربرد و تحول معنایی‌اند، مشترک از همان وضع اولیه دارای دو یا چند معناست و هیچ یک از این معانی بر دیگری تقدم یا با آن رابطه‌ای ندارند (یونس علی، ۲۰۰۷: ۳۸۰).

با وجود این، عالمان اصول درباره بودن یا نبودن مشترک لفظی در زبان دچار اختلاف شده و سه دیدگاه متفاوت دارند: گروهی معتقدند مشترک لفظی باید در زبان باشد، چون ما اسم‌های محدود، ولی مسماهای نامحدود داریم؛ اگر بخواهیم برای همه مسماهای اسم جداگانه‌ای وضع کنیم، به مشکل برمی‌خوریم. در جواب این گروه باید گفت گاهی نشانه‌های محدود، کاربردهای نامحدود پیدا می‌کنند؛ مانند اعداد، که از حدود ده نشانه برای نشان دادن بی‌نهایت عدد استفاده می‌شود. گروهی دیگر وجود این پدیده را از اساس منکر می‌شوند؛ چون معتقدند مشترک لفظی باعث ابهام در زبان می‌شود، در حالی که واضح حکیم پیوسته در پی افصاح و افهام است نه ابهام. به نظر می‌رسد محدود کردن علت غایی کاربرد زبان به افهام از روی تأمل عمیق نباشد، چه در واقعیت نیز چنین است، زبان در مواقع بسیاری برای ابهام‌آفرینی به کار می‌رود. در میان این دو، گروه دیگری وجود دارد که نظر دقیق‌تر و واقع‌بینانه‌تری نسبت به این پدیده دارند. آنها معتقدند وقوع مشترک لفظی در زبان ممکن و محتمل است، چون هم مانع عقلی

ندارد هم واقعیت زبانی آن را پشتیبانی می‌کند (یونس علی، ۲۰۰۷: ۳۸۴-۳۸۶؛ مختار عمر، ۱۹۹۸: ۱۵۷-۱۵۸). از تتبع آرای زبان‌شناسان گذشته، چنین می‌توان نتیجه گرفت که هر واژه‌ای که بیش از یک معنا داشته باشد، مشترک لفظی به شمار می‌آید، بدون توجه به اینکه بین معانی آن رابطه وجود دارد یا خیر، از واژگان متضاد به شمار می‌آید یا خیر، معانی آن در یک لهجه کاربرد دارد یا بیش از یک لهجه، همه معانی در بافت یکسان به کار می‌روند یا در بافت‌های گوناگون (همان: ۱۵۸-۱۵۹).

مشترک لفظی از نظر زبان‌شناسان معاصر

زبان‌شناسان جدید با نگاه دقیق‌تر و روشن‌تری مسائل مربوط به معنا را در زبان بررسی و پژوهش کرده‌اند. به همین دلیل، در همین حوزه هم‌نامی و چندمعنایی بین چهار چیز تمایز قایل شده‌اند:

۱. یک واژه گاهی افزون بر معنای مرکزی و اصلی، معانی فرعی نیز دارد. نایدا^۱ برای تشخیص معنای مرکزی دو معیار ارائه کرده است: یکی اینکه معنای اصلی خارج از بافت همراه واژه است. دوم اینکه با معنای اصلی می‌توان معانی فرعی را شرح داد. با وجود این، مشخص نیست مراد از معنای مرکزی و معانی فرعی چیست؟ چون این دو اصطلاح در جای دیگری نیز کاربرد پیدا می‌کند؛ جایی که بخواهیم معنای قاموسی یک واژه و معانی برآمده از بافت زبانی و اجتماعی و فرهنگی و عاطفی، و معانی سبکی و دلالتی آن را از هم متمایز کنیم. به نظر می‌رسد بهتر است دسته دوم را به معنا و لایه‌های معنا تعبیر کرد؛ چون در واقع یک واژه می‌تواند همزمان بر معنا و لایه‌های معنا دلالت کند؛ ولی در دسته اول تنها می‌تواند به معنای اصلی یا به یکی از معانی فرعی دلالت کند.

۲. گاهی کاربرد یک واژه در بافت‌ها و موقعیت‌های مختلف موجد تعدد معنایی می‌شود. مرز بین این مورد و مورد قبلی تقریباً مشخص نیست. اولمان^۲ این پدیده را تغییرات در کاربرد^۳ می‌نامد.

۳. تحول معنایی در واژه موجب می‌شود آن واژه معانی مختلفی کسب کند. این تحول معنایی از دو طریق حاصل می‌شود: یکی از طریق ایجاز در گفتار، مثلاً به جای گفتن «به زمین برخورد»، گفته می‌شود: به زمین خورد، که با این ایجاز، خوردن معنایی دیگری یافته است. راه دیگر انتقال معنا یا همان مجاز است که شرط این راه تحول معنایی وجود یا ایجاد رابطه بین معنای قبلی و معنای جدید است.

۴. گاهی نیز تحول در لفظ و تلفظ موجب می‌شود یک واژه دارای بیش از یک معنا شود. معناشناسان این پدیده را هم‌نامی می‌نامند (همان: ۱۳۶-۱۴۰)؛ مثلاً تحول در تلفظ واژه «خوان»، آن را با واژه «خان» هم‌نام ساخته یا هم‌آوایی دو واژه صد و سد، خوار و خار و ... لذا هم‌نامی یعنی «تلفظ یکسان دو واژه با املاهای متفاوت»، البته اگر این دو واژه معنای متفاوت داشته باشند - شبیه دو واژه مذکور - جناس بودن آنها ایرادی ندارد.

با مرور نظر پیشینیان و زبان‌شناسان معاصر، مشخص شد که چندمعنایی علل گوناگونی دارد، یکی از آنها می‌تواند تشابه دو واژه در لفظ و تلفظ باشد، با این تفاوت که زبان‌شناسان گذشته بر خلاف منطقیون و اصولیون و معناشناسان جدید تمایزی میان این موارد نگذاشتند و همه چندمعنایی‌ها را مشترک لفظی به شمار آوردند. با روشن شدن نظر گذشتگان درباره مشترک لفظی، دو نتیجه اولیه می‌توان گرفت که در واقع با هم کاملاً مرتبط‌اند: یکی اینکه تبیین نکردن مبحث مشترک لفظی در جناس تام ریشه در تبیین نکردن دقیق آن در نظر زبان‌شناسان قدیم دارد و دیگر اینکه این مسئله نشان‌دهنده این است که مبحث جناس تحت تأثیر مسائل زبانشناختی در گذشته بوده است. با وجود این، پرسش اصلی که دوباره به ذهن خطور می‌کند این است: آیا خاستگاه

^۱ Eugene A. Nida (1914-2011): نایدا زبان‌شناسی بود که نظریه تعادل پویا (dynamic-equivalence) را مطرح کرد.

^۲ Stephen Ullmann (1914-1976): زبانشناسی مجارستانی است.

^۳ shifts in application

جناس تام هم‌نامی (مشترک لفظی) به معنای محدود آن است یا چندمعنایی خاستگاه جناس تام است بدون توجه به علت به وجود آمدن تعدد معنا در واژه؟ به این پرسش از راه‌های مختلف می‌توان پاسخ داد، یکی تتبع آرای بدیعیان، دوم بررسی شواهدی که در کتاب‌های بدیع برای جناس تام آمده است، سوم ملاک قرار دادن ارزش زیباشناختی حاصل از جناس تام. در توضیح راه سوم باید گفت سنجش و ارزیابی ارزش زیباشناختی برآمده از انواع مختلف مشترک لفظی و چندمعنایی مراد است.

نوع اختلاف معنا در جناس تام از نظر بدیع‌پژوهان گذشته

از مطالب پیشین روشن شد که یک واژه می‌تواند از راه‌های گوناگون معانی گوناگون به دست آورد؛ به عبارت دیگر، وقتی یک واژه معانی گوناگون داشته باشد یا در معانی گوناگون به کار رود، علت و مرجع هر یک از این معانی مختلف است؛ یعنی لایه‌های معنا، تغییر در کاربرد، تغییر در لفظ و تلفظ دو یا چند واژه، تحول معنایی، و داشتن معانی فرعی موجب می‌شود یک واژه معانی مختلف کسب کند و در دلالت‌های مختلف به کار رود، که اگر این واژه دو بار یا بیشتر در سخن تکرار شود و در هر تکرار به یک معنای دیگر دلالت کند، ظرفیت به شمار آمدن جناس را دارا می‌شود. در این بخش، هر یک از این علل چندمعنایی، به طور جداگانه، از نظر بدیعیان گذشته بررسی می‌گردد تا روشن شود کدام اختلاف معنایی را در جناس تام مؤثر و مقبول دانسته‌اند.

۱. مشترک لفظی (هم‌نامی): مراد از مشترک لفظی در واقع تلفیق نظر گذشتگان و معاصران درباره این پدیده است؛ یعنی مشترک لفظی واژه‌ای است که به هر دلیل به چند معنا دلالت می‌کند، بدون اینکه بتوان بین این معانی رابطه‌ای تعیین کرد: مانند صلاة که هم به معنای درود و هم به معنای نماز است و با وضع مجدد که شرعی نام دارد، صلاة علاوه بر معنای درود، معنای نماز را نیز کسب کرده است.

بدیعیان گذشته در جناس تامی که از این نوع واژه‌ها به دست می‌آمده با هم اختلاف نظری نداشتند، جز اینکه گاهی در اشتراک لفظی دو واژه، با هم اختلاف پیدا می‌کردند که در ادامه به مواردی اشاره می‌شود.

۲. چندمعنایی (حاصل از تحول معنایی): در اینجا مراد از چندمعنایی حاصل از تحول معنایی، همان معانی مجازی است. در این مورد، بدیعیان و گذشتگان با هم اختلاف نظر شدید دارند؛ برای نمونه در مورد این دو بیت از ابوتمام:

كَمْ أَحْرَزَتْ قُضْبَ الْهِنْدِي مُصَلَّتَهُ تَهْتَزُّ مِنْ قُضْبٍ تَهْتَزُّ فِي كُتُبِ
بِيضٌ إِذَا اتَّضَيْتْ مِنْ حُجْبِهَا رَجَعَتْ أَحَقُّ بِالْبَيْضِ أَبْدَاناً مِنَ الْحُجْبِ

(ابوتمام، ۱۹۹۴: ۴۸/۱)

ابن‌الاثیر معتقد است که در تکرار قُضْب و بِيض جناس تام برقرار است؛ چون قُضْب در مصراع اول به معنای سیوف (شمشیرها) و در مصراع دوم به معنای قدود (قد و قامت انسان) است و بِيض در مصراع اول بیت دوم به معنای سیوف و در مصراع دوم به معنای نساء (زنان) است (بی‌تا: ۱۰۰).

ولی ابن‌الحدید این مورد را جناس نمی‌داند و در رد نظر ابن‌الاثیر چنین می‌گوید: کلمه قُضْب در بیت اول و بِيض در بیت دوم به طور کلی جناس محسوب نمی‌شوند؛ چون قُضْب جمع قُضِب است و قُضِب به معنای ساقه راست و دراز درخت است که این همان معنای حقیقی این واژه است و اطلاق آن به قد و شمشیر تنها یک مجاز است. گمان نکنید اطلاق قُضِب به شمشیر از این جهت است که قُضْب به معنای قطع است، پس قُضِب هم به معنای قاطع است. بِيض هم همین گونه است و از نام‌های زنان به شمار نمی‌آید. بِيض از نام‌های شمشیر هم به شمار نمی‌آید؛ چون تا کنون ما نشنیده‌ایم کسی بگوید بِيض و منظور او شمشیر باشد. بلکه بِيض عبارت است از هر چه که در آن نوعی سفیدی وجود دارد، سپس این واژه برای شمشیر و زن به عنوان صفت استعاره شده است که در این صورت از دایره جناس بیرون است (بی‌تا: ۹۲).

در نظر علی‌الجندی فرق بین او دو دیدگاه در این است که به اعتقاد ابن‌الاثیر، قُضْب به معنای سیوف و قدود و بِيض به معنای

سیوف و نساء یک بار به معنای حقیقی و بار دیگر به معنای مجازی به کار رفته است. پس اختلاف معنا حاصل شده و جناس برقرار است. ولی ابن ابی‌الحدید هر دو معنا را مجازی به شمار می‌آورد و به دلیل نبود اختلاف دو معنا در اصل، وجود جناس را منتفی می‌داند (۱۹۵۴: ۱۶۷).

صلاح‌الدین الصفدی در دفاع از ابن‌الأثیر این بیت را یکی از بهترین و با ارزش‌ترین جناس‌ها به شمار می‌آورد؛ چون شنونده از هر یک از واژه‌ها معنایی را درک می‌کند که با مفهوم واژه دیگر متفاوت است. در نظر صفدی، معنای حقیقی ملاک نیست بلکه تنها اختلاف معناست که در جناس مهم است. اما در نقد نظر علی‌الجندی باید گفت ابن ابی‌الحدید حتی کاربرد یک واژه در معنای حقیقی و مجازی را هم جناس تام به شمار نمی‌آورد و در رد نظر ابن‌الأثیر که *ساعة* را در آیه «یوم یقوم الساعة» یقسم‌المجرمون ما لبثوا غیر *ساعة*» (روم/۵۵) جناس تام به شمار آورده می‌گوید: «یا [لفظ ساعة] برای قیامت مجاز و برای وقت مخصوص حقیقت است؛» یعنی به همین دلیل نمی‌توان آن را جناس تام حساب کرد (بی تا: ۳).

محمد فشارکی هم در نقد بدیع به این مطلب اشاره‌ای کرده است، او می‌گوید: «معمولاً جناس تام را در دو کلمه مستقل‌المعنی در نظر می‌گیرند، نه یکی حقیقی و دیگری مجازی، اما نگارنده می‌انگارد که جناس تام بین دو معنای حقیقی و مجازی یک لفظ هم می‌تواند تحقق یابد» (۱۳۸۹: ۲۰) او این بیت سعدی را برای مثال ذکر می‌کند:

عاقبت از ما غبار ماند زنه‌ار تا ز تو بر خاطری غبار نماند
(سعدی، ۱۳۸۵: ۶۵۵)

که غبار اول به معنای حقیقی گرد و خاک و غبار دوم به معنای مجازی غم و اندوه است. بنا بر آنچه بیان شد، در نوع اختلاف معنا بین بدیع‌پژوهان اختلاف وجود دارد و گروهی اختلاف در معنای حقیقی را لازم و گروهی آن را نالازم می‌دانند. در صورت در نظر گرفتن دیدگاه دوم، سؤالی که مطرح می‌شود این است که آیا در میان معانی غیرحقیقی تنها معنای مجازی به واژه‌ها قابلیت جناس می‌بخشد یا معانی دیگری هم (مانند معانی به‌وجودآمده از تغییر در کاربرد یا لایه‌های معنایی) مورد نظر است. در ادامه، به این معانی پرداخته می‌شود.

۳. تحول معنایی (حاصل از تغییر در کاربرد): مراد از تغییر در کاربرد این است که گاهی واژه‌ای بسته به کاربرد آن با کلمات دیگر، معنایی دیگری کسب می‌کند؛ مثلاً عمل هم به معنای رفتار و هم به معنای عمل جراحی است. بدیعیان گذشته در اینکه این گونه معنای موجد جناس باشد به دیده تردید نگریسته‌اند و مانند معنای مجازی گروهی آن را تأیید و گروه دیگر آن را رد کرده‌اند؛ برای نمونه درباره این بیت ابوتمام:

أظُنُّ الدَّمْعَ فِی عَیْنِی سَیِّئِی رُسُوماً مِنْ بُکَائِی فِی الرُّسُومِ
(ابوتمام، ۱۹۹۴: ۷۷/۲)

ابن‌الأثیر می‌گوید: نمی‌توان رسوم را در این بیت جناس به شمار آورد؛ چون بین آنها اختلاف معنایی وجود ندارد؛ در حالی که در جناس تام اختلاف معنایی شرط است (بی تا: ۱۰۱). ولی صلاح‌الدین الصفدی به شدت با نظر ابن‌الأثیر مخالفت می‌کند و این بیت را یکی از بهترین و با ارزش‌ترین نمونه‌های جناس می‌شمارد؛ چون رسوم اولی معنایی غیر از رسوم دومی دارد و معنایی که از بیت فهمیده می‌شود این است: «یقین دارم که اشک با ریزش دائم آن به دلیل گریه من بر آثار (رسوم دوم) منازل یاران، در گونه‌های من چین و چروکی (رسوم اول) به جای خواهد گذاشت»، که در این صورت شنونده از هر کدام از واژه‌ها معنا و مفهومی متفاوت بر داشت می‌کند (۱۹۸۷: ۱۷). در واقع، این اختلاف معنا به دلیل کاربرد واژه رسوم با دو واژه دیگر و البته دلالت ادبی واژه در کاربرد جدید است؛ در اولی چون با *خَلَّ* (گونه) به کار رفته است، به چین و چروک روی صورت دلالت دارد و در دومی چون با *بِکاء* (گریه) به کار رفته است، به معنای آثار منازل است.

صلاح‌الدین الصفدی، در مثال دیگر، این مسئله را بیشتر روشن می‌کند. او برخلاف ابن ابی‌الحدید (بی تا: ۹۲)، معتقد است که

اگر یک صفت با موصوف‌های مختلف به کار رود، جناس تام به وجود می‌آید که یکی از بهترین و باارزش‌ترین جناس‌هاست، ولی باید موصوف‌های مختلف ذکر شود یا قراین وجود داشته باشد که بتوان آنها را تشخیص داد؛ مانند «لدغنی الأسود و أنا آكل الأسود وقد أقبل الأسود بنجمه»، که واژه الأسود به ترتیب به این معانی است: مار و خرما و شب (۱۹۸۷: ۱۸).

۴. معانی اصلی و فرعی: چنانکه پیشتر گفته شد، مقصود از معانی اصلی و فرعی واژه این است که گاهی یک واژه دارای چندین معناست؛ به گونه‌ای که می‌توان یکی از معانی را به عنوان معنای مرکزی و اصلی آن به شمار آورد و باقی معانی را در حاشیه و فرع آن معنا قلم‌داد کرد. معانی حروف اضافه یا برخی از اسماء مبنی (مانند ما) بهترین نمونه برای فهم این دو نوع معناست؛ چون هر یک از این حروف دارای یک معنای اصلی و چندین معنای فرعی است؛ مانند «من» که معنای اصلی آن ابتدای غایت و معانی فرعی آن بعضیت و بیان و بدل و ... است. بدیعیان به این نوع از اختلاف معنا بی‌توجه بوده‌اند و با نظری قریب به یقین می‌توان گفت هیچ کدام از آنها نه به این مقوله پرداخته‌اند و نه آن را جزو جناس به شمار آورده‌اند.

تنها مطلبی که در این باره یافت شد، نوشته‌ای کوتاه از محمد احمد الغمراوی در مجله الرسالة بود که در آن به علل کم و تنگ بودن شمار و دایره جناس تام پرداخته بود. او معتقد است: یکی از راه‌ها یا نمونه‌های خوب گسترش دایره جناس تام، توجه کردن به حروف معانی و برخی اسماء مبنی است که دارای معانی اصلی و فرعی‌اند، ولی برای حفظ زیبایی بدیعی آن، دو شرط قائل است؛ یکی منفصل بودن آن حرف یا اسم و دیگری نزدیک بودن دو واژه متجانس به هم و نبود فاصله زیاد بین آنها؛ مثلاً لام در آیه «لم أكن لأسجد لبشر» (حجر/۳۳) و ما در آیه «و ما نفقتم من نفقه أو نذرتم من نذر فإن الله يعلمه و ما للظالمين من أنصار» (بقره/۲۷۰) به ترتیب به دلیل نبود دو شرط پیشین قابلیت جناس شدن را ندارند؛ ولی در آیات ذیل، به دلیل وجود دو شرط مذکور «ما» قابلیت جناس تام شدن را دارد: «قلتم ما ندری ما الساعة» (جاثیه/۳۲) «ما قلت لهم إلا ما أمرتني به» (مائده/۱۱۷) «إن أريد إلا الإصلاح ما استطعت و ما توفیقی إلا بالله» (هود/۸۸). در هر یک از این آیات، «ما» دارای دو معنای مختلف (نفی و استفهام، نفی و موصول، موصول و نفی) است (۱۳۷۲ق: ۱۷۴).

۵. معنا و لایه‌های آن: مقصود از معنا و لایه‌های آن این است که بیشتر واژه‌ها علاوه بر دلالت بر معنای قاموسی و اصلی، با خود دلالت‌های بافتی و غیربافتی دیگری دارند که به آنها لایه معنایی می‌گویند؛ مثلاً هر دو کلمه ددی و بابا به پدر دلالت دارند ولی هر کدام علاوه بر دلالت اصلی نشان‌دهنده تعلق واژه و گوینده آن به طبقه خاصی از جامعه است؛ یا مثلاً دستشویی و سرویس بهداشتی که هر دو دال بر مکان مشترک، اما با انعکاسی متفاوت، در ذهن مخاطب هستند.

در این مورد، گاهی یک کلمه می‌تواند علاوه بر معنای اصلی بار معنایی خاصی به خود بگیرد که موجب اختلاف معنای آن در بافت‌های مختلف شود؛ مثلاً در آیه «و منهم الذین یؤذون النبی و یقولون هو اذُنُّ قل اذُنُّ خیر لکم یؤمن بالله و یؤمن للمؤمنین» (توبه/۶۱)، هر چند کلمه «اذن» در هر دو مورد به یک معنا دلالت دارد، در مورد اول، چون سخن مشرکان است، دارای بار عاطفی منفی و در مورد دوم، چون سخن خداوند است، دارای بار عاطفی مثبت است، که به‌روشنی می‌توان گفت دلالت اذن اولی با اذن دومی بسیار متفاوت است؛ چنانکه مثبت و منفی با هم کاملاً متفاوت‌اند.

بدیعیان گذشته، به هیچ رو، به این نوع معانی توجه نداشته‌اند، چه برسد به اینکه آن را در جناس مؤثر بدانند یا نه. تنها الغمراوی در نوشته مذکورش در مجله الرسالة به این مورد اشاره و این آیه را برای نمونه ذکر کرده است (۱۳۷۲ق: ۱۷۴-۱۷۵).

ارزیابی زیباشناختی جناس تام بر اساس نوع اختلاف معنا

چنان‌که تا کنون بیان شد، اگر بپذیریم که بدیعیان گذشته به نحوی شایسته و بایسته به اختلاف معانی در جناس تام نپرداخته‌اند و با مشروط کردن آن به اختلاف در معنای حقیقی دایره این گونه از جناس را بسیار محدود کرده‌اند، اکنون و پس از مشخص شدن انواع معنا و اختلاف معنایی و خاستگاه جناس تام، باید مشخص شود هر یک از این معانی، از بعد زیباشناختی، چه ارزشی به

آرایه جناس تام می‌بخشند. آیا همه در این زیباسازی به یک میزان عمل می‌کنند یا بین آنها تفاوت وجود دارد؟ به نظر می‌رسد بررسی میزان اختلاف در معانی دو واژه بهترین معیار برای سنجش باشد؛ به این صورت که هرچه معنای دو واژه با هم اختلاف بیشتری داشته باشند و نتوان میان آنها رابطه یا تناسبی پیدا کرد یا حدس زد، جناس تام به‌وجود آمده دارای ارزش زیباشناختی بیشتری است؛ همان‌گونه که در آرایه توریه، هرچه معنای بعید دور از ذهن‌تر باشد، توریه قوی‌تر و زیباتر است، یا در استعاره، هرچه جانب مستعارمنه قوی‌تر باشد، استعاره زیباتر است. بنابراین، جناس تام را بسته به نوع اختلاف معنا میان دو واژه متجانس این گونه می‌توان دسته‌بندی کرد:

۱. تحول لفظی: دو واژه در اثر تحول لفظی و تلفظی با هم جناس شده باشند؛ یعنی چندمعنایی یک واژه به دلیل تحول آوایی و در نتیجه ادغام دو واژه در یک واژه پدید آمده باشد؛ مانند قائل (گوینده، و خوابیده نیم‌روز). اختلاف معنا در این نوع شدیدتر از انواع دیگر است؛ چون هیچ گونه ارتباطی بین دو معنا نمی‌توان یافت یا حدس زد.
۲. وضع مجدد یا مردن مجاز: مانند دلالت عین بر طلا و چشم و چشمه، و دلالت صلاه بر درود و نماز. در این نوع معنای، هرچند در ابتدا رابطه‌ای مد نظر بوده، اکنون به فراموشی سپرده شده است و گویا ارتباطی بین آنها نیست.
۳. تحول معنایی از طریق ایجاز: مانند علی غذا خورد و زمین خورد. در این واژه نیز کشف رابطه بین معنای آن بسیار دشوار است.
۴. نقل و انتقال: مانند دلالت کافر بر انسان شاکر و انسان غیرمؤمن. در این واژه‌ها رابطه معنایی وجود دارد، ولی به دلیل نقل واژه از معنایی به معنای دیگر، رابطه بین دو معنا دیگر مد نظر نیست.
۵. استعاره: مانند چشمه آب و چشمه نور، در این نوع معنایی نیز رابطه وجود دارد، ولی چنان‌که اصولیان گفته‌اند، معنای مستعار به پایداری معنای منقول نیست.
۶. تغییر در کاربرد: مانند دلالت رسوم در بیت ابوتمام بر چین و چروک صورت و آثار منازل. در این معنایی، رابطه قوی وجود دارد، ولی اختلاف ظریف‌تر است؛ مثلاً در همین مثال به سختی می‌توان به اختلاف آنها پی برد؛ چنان‌که ابن‌الائیر بدیعی بزرگ در تشخیص آن دچار اشتباه شده است.
۷. اصلی و فرعی بودن معنایی: مانند دلالت‌های حروف اضافه.
۸. لایه‌های معنایی: مانند واژه اذن در آیه قرآن. این نوع اختلاف معنا را شاید بتوان پایین‌ترین و ظریف‌ترین نوع اختلاف معنا به شمار آورد؛ چون هر دو واژه متجانس بر یک معنای واحد دلالت دارند، ولی بسته به بافتی که در آن به کار می‌روند، بار معنایی خاصی کسب می‌کنند که موجب اختلاف آنها در لایه‌های معنایی می‌شود.

نتایج

۱. از آن جایی که جناس تام عالی‌ترین نوع جناس و اختلاف معنا در این نوع جناس شرط لازم است؛ نباید جناس را تنها آرایه لفظی پنداشت، بلکه بهتر است جناس را حداقل در نوع تام آن، آرایه‌ای دووجهی (لفظی/معنوی) به شمار آورد.
۲. خاستگاه جناس تام مشترک لفظی و چندمعنایی است. وجود پدیده چندمعنایی معلول چند علت است که تحول لفظی و تحول معنایی و تغییر کاربرد از علل آن به شمار می‌آید.
۳. زبان‌شناسان گذشته، برخلاف اصولیون و زبان‌شناسان معاصر، تمایز دقیقی بین مشترک لفظی، معنای منقول، معنای مستعار، چندمعنایی، تحول معنایی و تحول لفظی قایل نبوده‌اند. به همین دلیل، این دیدگاه وارد علم بدیع شده و در مبحث اختلاف معنا در جناس تام، اثر خود را با مبهم و اختلاف‌برانگیز ماندن نوع معنا و اختلاف آن به جای گذاشته و سبب اختلاف بدیعیان در این مقوله شده است.

۴. با مطلق انگاشتن نوع معنا در جناس تام، شمار و گستره این گونه از جناس افزایش و گسترش می‌یابد، ولی باید برای ارزیابی زیباشناختی هر یک معیار یا معیارهایی در نظر گرفت.
۵. میزان زیبایی ادبی جناس تام، در بین دو واژه، به میزان شدت اختلاف آن دو در معنا بستگی دارد؛ یعنی هرچه معنای دو واژه همسان لفظی با هم اختلاف بیشتر داشته باشند، جناس تام به‌وجودآمده بارزش‌تر است.

منابع

۱. القرآن‌الکریم
۲. ابن ابی‌الحدید (بی‌تا). *الفلک‌الدائر علی‌المثل‌الثائر*. بی‌جا.
۳. ابن معصوم المدنی (بی‌تا). *أنوارالربیع فی أنواع‌البدیع*، النجف‌الأشرف: مطبعه‌النعمان.
۴. ابن‌الأثیر، ضیاء‌الدین (بی‌تا). *المثل‌الثائر فی أدب‌الکاتب والشاعر*. تحقیق: أحمد الحونی، القاہرہ: دارالنهضة للطباعة والنشر.
۵. ابو تمام، حبیب بن اوس (۱۹۹۴). *دیوان ابوتمام*، شرح‌الخطیب‌القزوینی، ۲جلد، بیروت: دارالکتب‌العربی.
۶. انیس، ابراهیم (۱۹۸۴). *دلالة‌الألفاظ*، القاہرہ: مکتبه‌الأنجلو‌المصریہ.
۷. تقوی، نصرالله (۱۳۱۷). *هنجارگفتار*، تهران: چاپخانه مجلس.
۸. الجندی، علی (۱۹۵۴). *فن‌الجناس*، مصر: دارالفکرالعربی.
۹. حافظ شیرازی (۱۳۸۱). *دیوان حافظ*، تهران: پیام عدالت.
۱۰. رجائی، خلیل (۱۳۴۰). *معالم‌البلاغه*، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
۱۱. سعدی شیرازی (۱۳۸۵). *کلیات سعدی*، به تصحیح محمدعلی فروغی، ج ۱، تهران: هرمس.
۱۲. السیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۳۹۴هـ/ ۱۹۷۴م). *الإتقان فی علوم‌القرآن*، المحقق: محمد أبو‌الفضل ابراهیم، القاہرہ: الهیئہ‌المصریہ‌العامة للكتاب.
۱۳. شمیسا، سیروس (۱۳۷۶). *نگاهی تازه به بدیع*، تهران: فردوسی.
۱۴. الصفّدی، صلاح‌الدین خلیل بن اَبیک (۱۹۸۷م). *جنان‌الجناس (فی علم‌البدیع)*، تحقیق: سمیر حسین حلبی. ج ۱، بیروت: دارالکتب‌العلمیہ.
۱۵. طیبیان، سیدحمید (۱۳۸۸). *برابرهایی علوم بلاغت در فارسی و عربی*، تهران: امیر کبیر.
۱۶. طهرانی مقدم، ناهید، پورنامداریان، تقی (۱۳۹۰ش). *نگاهی دیگر به جناس*، مجله فنون ادبی، ش ۱، بهار و تابستان، ۲۱-۲۸.
۱۷. عتیق، عبدالعزیز (بی‌تا). *علم‌البدیع*، بیروت: دارالنهضة‌العربیہ.
۱۸. عونى، حامد (بی‌تا). *المنهاج‌الواضح فی علم‌البلاغه*، ۵ جلد، القاہرہ: المکتبه‌الأزهریہ للتراث.
۱۹. الغمراوی، محمد احمد (۱۳۷۲ق). *الجناس‌التام فی‌القرآن*. الرساله، العدد ۱۰۲۲.
۲۰. فشارکی، محمد (۱۳۸۹). *نقد بدیع*، تهران: سمت.
۲۱. فضیلت، محمود (۱۳۸۵). *نقد و بررسی روش‌ها در طبقه‌بندی جناس*، مجله ادبیات و علوم انسانی، (۵۷) ۲، ۵۷-۷۶.
۲۲. قاسم، محمد احمد و دیب، محی‌الدین (۲۰۰۳). *علوم‌البلاغه*، طرابلس: الموسسه‌الحديثه للكتاب.
۲۳. مختار عمر، احمد (۱۹۹۸). *علم‌الدلالة*، ج ۵، القاہرہ: عالم‌الکتب.
۲۴. المراغی، أحمدبن مصطفی (بی‌تا). *علوم‌البلاغه، المعانی، البیان، البدیع*، بی‌جا.
۲۵. مصطوفی‌نیا، سیدمحمدرضا و شهیدی، مهدی (۱۳۸۵). *الجناس‌المركب بین‌التعريف‌الفارسی والمنظورالعربی*، مجله‌اللغة‌العربیة وادبها، شماره ۴، ۹۳-۱۱۴.

۲۶. الهاشمی، أحمد بن إبراهيم (۱۴۲۵ق). *جواهر البلاغه فی المعانی والبیان والبدیع*، ط ۲، قم: نوید اسلام.
۲۷. همایی، جلال الدین (۱۳۸۹). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، ج ۳۰، تهران: مؤسسه نشر هما.
۲۸. یونس علی، محمد (۲۰۰۷). *المعنی و ظلال المعنی (أنظمة الدلالة فی العربیة)*، ج ۲، بنغازی: دارالمدار الإسلامی.